

УДК 902

ISSN 2545-4528 (печатено)  
ISSN 2545-4536 (електронски)

# археолошк **И**НФОРМАТОР

стручно списание од областа на археологијата

## број 3

# АРХЕОЛОШКИ ИНФОРМАТОР 3 (2019)



Издавач  
ЗГ МЕНЕЛАЈ - Прилеп

лектор на македонски  
Виолета Крстеска

Уреднички одбор

превод на англиски  
Ѓурѓица Илиева (Ѓ.И.)  
Александар Мургоски (А.М.)  
Дејан Ѓорѓиевски (Д.Ѓ.)  
Ирена Теодора Весевска (И.Т.В.)  
Слободан Стојкоски (С.С.)

(главен уредник)

Елица МАНЕВА

Филозофски факултет - Универзитет св. Кирил и  
Методиј - Скопје

(членови)

Бошко Ангеловски

ЈНУ Институт за старословенска култура - Прилеп

тираж  
100

Зоран Рујак

НУ Завод за заштита на спомениците на културата и  
музеј Струмица

печати  
и-Принт Прилеп

Орданче Петров

ЈНУ Институт за старословенска култура - Прилеп

достапно на  
[www.informator.com.mk](http://www.informator.com.mk)

Александар Мургоски

ЗГ Менелај - Прилеп

адреса на редакција: ул. Павел Шатев, 34 - Прилеп,  
Република Македонија  
инт. страна [www.menelaj.mk](http://www.menelaj.mk), [www.informator.com.mk](http://www.informator.com.mk)  
електронска пошта: [arheoloski@informator.com.mk](mailto:arheoloski@informator.com.mk)

Технички уредник и компјутерска обработка

Орданче Петров, Александар Мургоски

This volume of the Journal is financially supported by  
the Annual program of the Ministry of Culture of the  
Republic of Macedonia for 2019



UDK 902

ISSN 2545-4528 (print)  
ISSN 2545-4536 (online)

# arheološk*i* NFORMATOR

Academic Journal of Archaeology

## volume 3

# ARHEOLOŠKI INFORMATOR 3 (2019)



Publisher  
NGO MENELAJ - PRILEP

Macedonian proofreading  
Violeta Krsteska

Editorial Board

Translation in English

(Editor-in-chief)

Elica Maneva

Faculty of Philosophy - University of sts. Cyril and  
Methodius - Skopje

Djurdjica Ilieva,  
Aleksandar Murgoski  
Dejan Gjorgjievski  
Irena Teodora Vesevska  
Slobodan Stojkoski

(editors)

Boško Angelovski

PRI Institute of Old Slavic Culture - Prilep

copies  
100

Zoran Rujak

NI Institute for Protection of Monuments of Culture and  
Museum - Strumica

printed by  
i-Print Prilep

Ordanče Petrov

PRI Institute of Old Slavic Culture - Prilep

available on  
[www.informator.com.mk](http://www.informator.com.mk)

Aleksandar Murgoski

NGO Menelaj - Prilep

redaction adress: Pavel Satev, 34 - Prilep,  
Republic of Macedonia  
web-site: [www.menelaj.mk](http://www.menelaj.mk), [www.informator.com.mk](http://www.informator.com.mk)  
e-mail: [arheoloski@informator.com.mk](mailto:arheoloski@informator.com.mk)

Technical editor and computer layout  
Ordance Petrov, Aleksandar Murgoski

This volume of the Journal is financially supported by  
the Annual program of the Ministry of Culture of the  
Republic of Macedonia for 2019



## СОДРЖИНА

*археолошки ископувања*

|                                                                                                       |            |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>ПОПОВ НОС, с. ЧАНИШТЕ, МАРИОВО</b><br>А. Миткоски                                                  | <b>7</b>   |
| <b>ЛОК. „ГРАДИШТЕ“,</b><br><b>СЕЛО. МЛАДО НАГОРИЧИНО</b><br>Д. Ѓорѓиевски                             | <b>17</b>  |
| <b>НЕКРОПОЛИ НА ЛОКАЛИТЕТОТ КУКУЛ</b><br><b>КАЈ ПРИЛЕП</b><br>А. Миткоски и Д. Темелкоски             | <b>27</b>  |
| <b>СКУПИ, КОМПЛЕКС ГРАДСКА ВИЛА</b><br><b>(VILLA URBANA) - БАЗИЛИКА СО КРСТИЛИНИЦА</b><br>Л. Јованова | <b>37</b>  |
| <b>СКУПИ - КОМПЛЕКС ТЕРМА-</b><br><b>БАЗИЛИКА СО АТРИУМ</b><br>М. Ончевска Тодоровска                 | <b>47</b>  |
| <b>„ПЕЈЧИНОВЦИ“ ВО ВАРОШ - ОХРИД</b><br>Б. Таневски                                                   | <b>57</b>  |
| <b>АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ПАВЛА ЧУКА</b><br>А. Јакимоски и Д. Темелкоски                                | <b>63</b>  |
| <b>МАНАСТИРОТ СВЕТИ ЈОВАН ПРЕТЕЧА</b><br>О. Петров, В. Бриловски и С. Стојкоски                       | <b>75</b>  |
| <b>ХУСЕИН-ШАХ ЏАМИЈА</b><br>С. Ивановска Велкоска                                                     | <b>89</b>  |
| <b>КОЈА КАДИ ЏАМИЈА- БИТОЛА</b><br>С. Стојкоски                                                       | <b>101</b> |

## CONTENT

*archaeological excavations*

|                                                                                                     |            |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>POPOV NOS SITE, v. ČANIŠTE, MARIOVO</b><br>A. Mitskoski                                          | <b>15</b>  |
| <b>THE GRADIŠTE SITE,</b><br><b>VILLAGE OF MLADO NAGORIČINO</b><br>D. Gjorgjievski                  | <b>25</b>  |
| <b>NECROPOLI AT THE KUKUL SITE</b><br><b>NEAR PRILEP</b><br>A. Mitkoski and D. Temelkoski           | <b>36</b>  |
| <b>SCUPI, COMPLEX CITY VILLA</b><br><b>(VILLA URBANA) - BASILICA WITH BAPTISTERY</b><br>L. Jovanova | <b>46</b>  |
| <b>SCUPI - THERMAE-ATRIUM</b><br><b>BASILICA COMPLEX</b><br>M. Ončevska Todorovska                  | <b>56</b>  |
| <b>PEJČINOVCI IN VAROŠ - OHRID</b><br>B. Tanevski                                                   | <b>62</b>  |
| <b>ARCHEOLOGICAL SITE PAVLA ČUKA</b><br>A. Jakimoski and D. Temelkoski                              | <b>74</b>  |
| <b>MONASTERY ST JOHN PRETEČA</b><br>O. Petrov, W. Brillowski and S. Stojkoski                       | <b>87</b>  |
| <b>HUSSAIN SHAH PASHA MOSQUE</b><br>S. Ivanovska Velkoska                                           | <b>100</b> |
| <b>KOJA KADI MOSQUE-BITOLA</b><br>S. Stojkoski                                                      | <b>110</b> |

*конзервација и реставрација*

**БАРГАЛА, ГОРЕН КОЗЈАК 111**  
Т. Нацев

**АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ТРЕШТЕНА СТЕНА, 121**  
**С. МАНАСТИР МАРИОВО**  
Г. Стојаноски

*вариа*

**ЈУДАИСТИЧКИ СИМБОЛИ НА СРЕДНОВЕКОВНИ 129**  
**КЕРАМИЧКИ САДОВИ ОД СКУПИ И**  
**СКОПСКО КАЛЕ**  
Е. Манева

**ЈАВАЧ НИЗ ВРЕМЕТО? 143**  
**ОСВРТ НА АМУЛЕТИТЕ ОД ТИПОТ „МАСКА –**  
**ЈАВАЧ“ НАЈДЕНИ ВО ДАТИРАНИ ЦЕЛИНИ**  
Д. Ѓорѓиевски

*џрикази*

**СКОПЈЕ. ОСУМ МИЛЕНИУМИ НА ЖИВОТ, 149**  
**КУЛТУРА И СОЗДАВАЊЕ**  
С. Коруновски

**ТАОР : РАНОВИЗАНТИСКО УТВРДУВАЊЕ И 159**  
**НАСЕЛБА ОД ПРАИСТОРИЈАТА ДО СРЕДНИОТ ВЕК**  
Е. Манева

**РАНОХРИСТИЈАНСКА АРХИТЕКТУРА ВО 165**  
**ИСТОЧНИТЕ ОБЛАСТИ НА РЕПУБЛИКА**  
**МАКЕДОНИЈА**  
И. Теодора Весевска

*музеологија 169*

**ЛАПИДАРИУМ. НУ ЗАВОД И МУЗЕЈ – ПРИЛЕП 175**  
О. Јандреска

**ИЗЛОЖБАТА „СКОПСКИ МАТЕРИЈАЛНИ И**  
**ДУХОВНИ ПРОБЛЕМОЦИ“**  
Д. Живкова и И. Кузманоски

*conservation and restoration*

**120 BARGALA, GOREN KOZJAK**  
T. Nacev

**127 ARCHAEOLOGICAL SITE TREŠTENA STENA,**  
**VILLAGE OF MANASTIR, MARIOVO**  
G. Stojanoski

*varia*

**142 SYMBOLS OF JUDAISM ON MEDIEVAL CERAMIC**  
**VESSELS FROM SKUPI AND**  
**THE SKOPJE FORTRESS**  
E. Maneva

**148 A TIME RIDER?1**  
**AN OVERVIEW OF THE RIDER MASK TYPE OF**  
**AMULETS FOUND IN DATED CONTEXT**  
D. Gjorgjievski

*reviews*

**157 SKOPJE. EIGHT MILLENNIA OF LIFE, CULTURE AND**  
**CREATION**  
S. Korunovski

**163 TAOR : EARLY BYZANTINE FORTIFICATION AND**  
**SETTLEMENT FROM PREHISTORY TO MIDDLE AGES**  
E. Maneva

**167 EARLY CHRISTIAN ARCHITECTURE FROM**  
**EASTERN PARTS OF THE REPUBLIC OF**  
**MACEDONIA**  
I. Teodora Vesevska

*174 museology*

**LAPIDARIUM. NI BUREAU AND MUSEUM – PRILEP**  
**180 O. Jandreska**

**THE MATERIAL AND SPIRITUAL SPARKS OF SKOPJE**  
**EXHIBITION**  
D. Živkova and I. Kuzmanoski

## ЈУДАИСТИЧКИ СИМБОЛИ НА СРЕДНОВЕКОВНИ КЕРАМИЧКИ САДОВИ ОД СКУПИ И СКОПСКО КАЛЕ

## SYMBOLS OF JUDAISM ON MEDIEVAL CERAMIC VESSELS FROM SKUPI AND THE SKOPJE FORTRESS

УДК 903.23-033.6:26-4(497.711)"653"

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје  
elica.maneva@gmail.com

Со капиталните проекти за археолошки истражувања во Скупи, на секторот *Римски театар* (2013 – 2016), (Толевски, И. 2017, 321- 366) и на *Скопско Кале* (2007–2013), (Митревски, Д. 2016) беа откриени илјадници движни наоди меѓу кои и многу ретки и неочекувани артефакти.

Од увидот на материјалите кои се веќе делумно публикувани, на ова место се прави прелиминарен осврт на два фрагмента од садова керамика, од наведените локалитети, врз чија површина е прикажан симболот на Давидовата ѕвезда – штит или Соломоновиот печат, **ил. 1, 5**.

Примерокот од Скупи е откриен во средновековната населба подигната врз урнатините на Римскиот театар, датирана во времето од крајот на IX до X век, додека оној од Скопско Кале може да се поврзе со слојот од крајот на XV–XVI век, односно со раниот период од доаѓањето на Евреите – Сефарди во овие области (Марковски, А. 1982, 13).

Провениенцијата, петвековната разлика во датирањето, како и необичните стории што се навестуваат од присуството на овие наоди во Скопско претставуваат загатка која штотуку се отвора за натамошни продлабочени проучувања.

Сосема е извесно дека примероците од Скупи и Скопско Кале не припаѓаат на античкиот период кога е потврдено постоење на Еврејска заедница во Стоби, особено забележителна во римскиот, царски период. Во тоа време, во Стоби функционира и откриената синагога, за потоа,

The capital archeologic research projects conducted in Skupi, in the *Roman Theatre* (2013 – 2016), (Толевски 2017, 321- 366) **fig. 1** and at the *Skopje Fortress* (2007–2013), (Митревски 2016) **fig. 2** led to the discovery of thousands of moveable finds, among which, many rare and unexpected artifacts were found.

Having gained insight into the materials, some of which has already been published, this paper concerns a preliminary review of two fragments of ceramic vessels from the abovementioned sites, on the surface of which, the symbol of the Star of David is shown – the Shield or the Seal of Solomon, **fig. 1, 5**.

The Skupi exhibit has been discovered in the medieval settlement erected on the ruins of the Roman theatre, dated somewhere between the end of the 9<sup>th</sup> and the 10<sup>th</sup> century, whereas the exhibit from the Skopje Fortress may be connected with the layer dated since the end of the 15<sup>th</sup>–16<sup>th</sup> century, which is the early period since the arrival of the Sephardi Jews in these areas (Марковски, А. 1982, 13).

The origins, the five-century difference in dating, as well as the unusual stories implied by the presence of these finds in the Skopje area are a conundrum that is on the verge of being open for further in-depth study.

It is quite probable that the exhibits from Skupi and the Skopje Fortress do not belong to the period of Antiquity, when the existence of a Jewish community in Stobi has been confirmed, which is

оваа популација постепено да се исели и да не се споменува меѓу епиграфските и археолошките материјали (Битракова – Грозданова, В. 1994, 294, 295, сл. 1-7; Микулчиќ, И. 2011, 501-519, сл. 1-11). Во овој град, покрај синагогата, палати со познати имиња на богати еврејски семејства се зачувани и донаторски натписи, вињети, претстави на менори врз сиден малтер, на печат и на лампа од I в.н.е. итн. (Микулчиќ, И. 2011, 502, 505, 506, 508-512, 518). Посочени се и други еврејски симболи на мозаичкиот павимент во синагогата од Стоби, меѓу кои и фризовите со шестороги ѕвезди.

Тие се толкуваат како стилизирани хебрејски знаци, односно како претстави на Давидовата ѕвезда или штит (Битракова – Грозданова, В. 1994, 294, сл. 3, п. 10).

Навраќајќи се на средновековните примери од Скопско каде децидно е прикажана Давидовата ѕвезда или Соломоновиот печат, може да се каже дека овој знак е заедничкиот старозаветен именител и симбол на јудаизмот со многузначни, дополнителни толкувања.

### Пример I- Наоѓ од Скупи, ил. 1

Со ископувањата во слоевите над разградедниот Римски театар во Скупи, над стратумот со доцноантички градби во просторот на орхестрата (Ончевска Тодоровска, М., ил. 8-18) беа откриени две исклучителни средновековни наоѓалишта. Тоа се: малата *рурална населба* и источно од неа (делумно и врз неа), покрај радијалниот простор на гледалиштето, остатоци од *раносредновековна некропола* со зачувани 86 индивидуи во 73 гроба (Кузмановски, И. 2017, 367-418), **ил. 4**.

Населбата била збиено селце од 21 објект, идентификувани како колипки и полуземјанки, **ил. 2, 3**. Тие се со темели од насипан, антички шут, а зачувани се и отисоците од дрвени трупци на аглите коишто ги носеле надземните партии и сламените покриви. Површината им изнесувала околу 10-15 м<sup>2</sup>.

Како најезактен хронолошки репер за датирање на овие населбински комплекси се нумизматичките наоди. Најстара е монетата на Лав VI

especially noticeable in the Roman imperial period. The discovered synagogue in Stobi was also functional at the time, but afterwards, this population started to move away gradually and was no longer mentioned among the epigraph and archeological materials (Битракова – Грозданова 1994, 294, 295, сл. 1-7; Микулчиќ 2011, 501-519, сл. 1-11). Other than the synagogue, this was a city where many palaces with well-known names of rich Jewish families were preserved, as well as donor inscriptions, vignettes, representations of menorah on wall mortar, of a seal and of a lamp from the I century A.D. etc. (Микулчиќ 2011, 502, 505, 506, 508-512, 518). Other symbols of Judaism have been pointed out on the mosaic pavement, among which are the friezes with six-pointed stars.

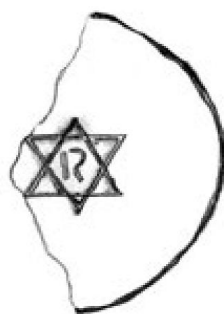
These are interpreted as stylised Hebrew signs – i.e. as representations of the Star of David or the Shield (Битракова – Грозданова 1994, 294, сл. 3, п. 10).

Going back to the medieval examples from the area of Skopje where the Star of David or Solomon's Seal are quite clearly shown, we may say that this sign is the common denominator of the Old Testament and a symbol of Judaism with manifold additional interpretations.

### Example I Finding from Skupi fig. 1

The excavations in the layers above the demolished Roman Theatre in Skupi, above the stratum with monuments of the late Antiquity in the area of the orchestra revealed two exceptional medieval sites (Ончевска Тодоровска fig. 8-18). These are the following: the small *rural settlement* and to the east of it (partially on top of it), near the radial space of the auditorium, remnants of a *early medieval necropolis*, where 86 individuals have been preserved in 73 tombs (Кузмановски 2017, 367-418). **Fig. 4**

The settlement was a nucleated hamlet consisted of 21 buildings, identified as little cabins and semi-mud houses **fig. 2, 3**. The foundations of these houses are composed of mounds made of antique debris. What is preserved are the wooden logs of the corners carrying the above-the-ground sections



Ил. 1 – Керамички фрагмент од дно на сад со отисок од Давидова ѕвезда – Скупи крајот на IX-X век (според И. Толевски)

Fig. 1 - Ceramic fragment from the bottom of a vessel with an imprint of the Star of David – Skupi – end of the 9th-10th century (according to I. Tolevski)

(886–912), потоа онаа од Никифор II Фока (963–969), анонимниот фоллис од серијата кована по 976 година и сребрениот примерок од Василиј II и Константин VIII, датиран заклучно со 985 година (Толевски, И. 2017, 238). Според истражувачот И. Толевски, станува збор за живеалиште кое има, во основа, словенски обележја, но и присуство на поданици од други етнички заедници. Забележани се и фази на насилно уривање и опожарување како резултат на турбулентните историски случувања.

Во периодот од последните децении на IX и првите на X век, во овие области се случува и процесот на масовна христијанизација и мисијата на свв. Климент и Наум Охридски, секако, на домицилниот, словенски јазик. За тоа, впрочем, сведочат и бројните наоди со христијанско обележје, особено крстовите, донекаде и накитот, како и керамиката (Толевски, И. 2017, таб. VI 1-9; таб. III, 9; таб. VII, 1, 4, 5, 10).

Меѓу најбројните наоди, покрај останатото се керамичките откритија од садови. Изненадува фактот што се откриени десетина отисоци од статичниот дел на грнчарското колце врз дното на садовите, било како ознака за припадноста на работилниците, односно мајсторите и/или на нивните верувања. Сепак, овој број е многу голем за да ја отслика вистинската керамичка продукција во околниот регион.

Мошне интересно е тоа што покрај печати-

and the thatched roofs. Their surface amounted to about 10-15 m<sup>2</sup>.

The numismatic finds are the most exact chronological benchmark for dating of these settlement complexes. The oldest one is the coin of Leo VI (886–912), then comes the one of Nikephoros II Phokas (963–969), the anonymous follis of the series minted after 976 and the silver example from Basil II and Constantine VIII dated conclusively with 985 A.D. (Толевски 2017, 238). According to the researcher I. Tolevski, this is a settlement with basically Slavic features, but probably, other ethnic communities were also present there. Stages of violent demolition, as well as setting fire have been remarked, as the result of the tumultuous history.

In the period since the last decades of the 9<sup>th</sup> and the first decades of the 10<sup>th</sup> century, the process of mass Christianisation was going on in these areas, as well as the missions of Ss Clement and Naum of Ohrid, which were of course held in the domicile, Slavic language. Namely, this is testified by the numerous finds with Christian features, especially the crosses, to some extent even the jewelry, as well as the ceramics (Толевски 2017, T. VI 1-9; T. III, 9; T. VII, 1, 4, 5, 10).

The fragments of ceramic vessels are among the most common finds. What is surprising is the fact that dozens of imprints of the static part of the potter's wheel have been discovered on the bottom of the vessels, which was a symbol that marked the membership of the workshop, or of the craftsmen and/or of their beliefs. However, this number is quite large here and it does not really give away the actual ceramic production in the surrounding region.

It is quite interesting that other than the imprints on the bottom, two fragments with preserved Glagolitic inscriptions have been discovered and these were inscribed on the exterior of the ceramic vessels. One of them has been additionally etched on an older pot fragment, whereas the other one, which is composed of two lines and is also fragmented is written with a sharp object in Glagolitic letters in the area above the bottom, but it was written before the firing of the vessel. The



Ил. 2 - „Куќа 5“ од  
средновековната населба над  
Римскиот Театар - Скупи  
(според И. Толевски)

Fig. 2 - “House 5” of the medieval  
settlement above the Roman  
theatre – Skupi (according to I.  
Tolevski)

те на дното, во населбата над Театарот се откриени и два фрагмента со зачувани глаголски натписи, испишани на надворешната површина од керамички садови. Едниот од нив е дополнително врежан врз постар откршок од грне, а другиот исто така двореден и фрагментиран, со остар предмет е напишан со глаголски букви во пределот над дното, но пред печењето на садот. Првиот бил најден под влезот во *Куќа 1*, додека другиот под пепелта на *Големата калопесна џека бр. 4*, лоцирана меѓу колибите а која била за заедничка употреба на жителите (Јакимовски, А., Толевски, И. 2016, 179-197; Толевски, И., Јакомовски, А. 2017, 357, 358). Местото на наоѓање на откршоците со глаголски натписи и нивното делумно толкување ги отвора прашањата за профилатичката улога на „записите“. Но, во случајов, се совпаѓа и со словенските, маанистички верувања за светоста на куќниот праг и огништето и нивната поврзаност со култот на предците (Манева, Е. 2017, 335, 336, сл. 15а6).

Меѓу печатите втиснати на дното, доминираат христијанските крстолики симболи, но се среќаваат и сè уште неидентификувани знаци. Дополнителна препрека во нивното дефинирање претставува и непознатиот контекст на наоѓање (Толевски, И. 2017, Т. VII).

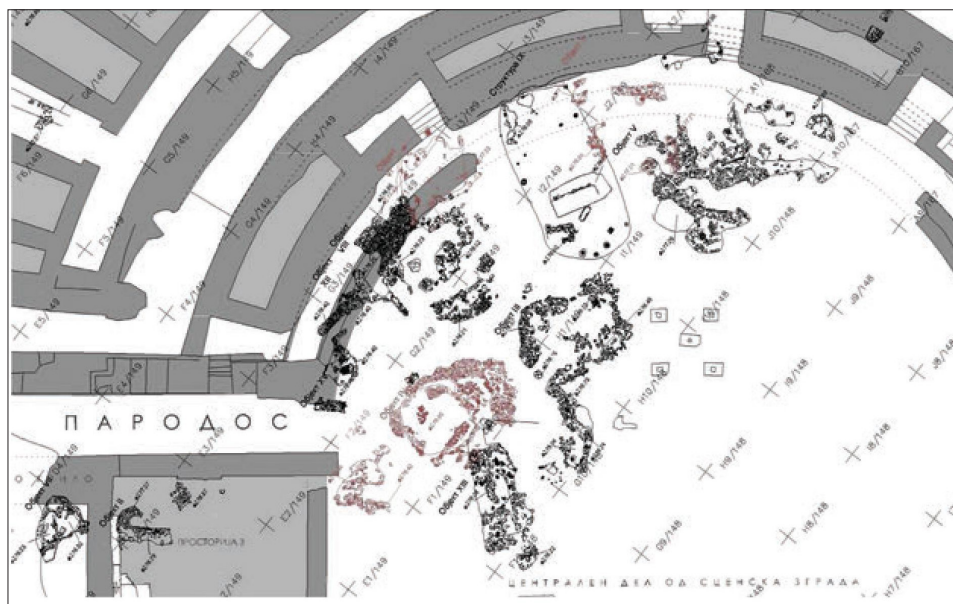
*Хебрејскиот џека* втиснат на дното кај

first one was found below the entry into *House 1*, whereas the other was found beneath the ashes of the Big spherical furnace no. 4 located between the cabins, which was commonly used by the inhabitants (Јакимовски and Толевски 2016, 179-197; Толевски and Јакомовски 2017, 357, 358). The place of finding of the fragments with Glagolitic inscriptions and their partial interpretation opens up the questions concerning the prophylactic role of the “inscriptions”. However, in this case, this matches the Slavic beliefs parallel to the Roman beliefs in the Manes of the holiness of the doorstep and the hearth and their connection with the cult of the ancestors (Манева 2017, 335, 336, сл. 15а6).

Among the imprints engraved at the bottom, the Christian, crosslike symbols are dominant, but there are other, still unidentified symbols, as well. The unknown context of discovery represents yet another obstacle for their definition (Толевски 2017, Т. VII).

The *Hebrew Seal* imprinted on the bottom of one of the ceramic fragments is doubtlessly one of the most cryptic finds of the medieval settlement above the Roman Theatre in Skupi.

The representation of the Star of David – the Shield, in the centre of which is represented the letter Koff or quf (q) of the Hebrew alphabet, leaves no doubt as to its belonging. **Fig. 1.** On the other hand,



Ил. 3 - План на средновековната населба над Орхестрајата на Римскиот театар во Скупи (според И. Толевски)

Fig. 3 - Map of the medieval settlement above the Orchestra of the Roman theatre – Skupi (according to I. Tolevski)

еден од керамичките откритија, без сомнение, спаѓа меѓу најзагадочните наоди од средновековната населба над Римскиот театар во Скупи.

Претставата на Давидовата звезда – штит во чиј центар е прикажана и буквата „К“ или „Кју“ [Koff или quf (q)] од хебрејскиот алфабет, не остава сомнеж за неговата припадност, **ил. 1**. Од друга страна, со овој примерок се отвораат и многу други прашања за значењето на печатите кај керамичките садови.

Покрај споменатите обележувања на сигнатурата од работилниците или мајсторите, со нив се означувале и верувањата, односно профилатичната улога при изработката. Со додавањето на буква како писмена ознака или иницијал, но и како нумерички број (во случајов 100, со сите скриени, дополнителни гематриски толкувања) уште повеќе се проширува дијапазонот во објаснувањето на овој феномен. Наведената буква може да се поврзе и со одделни елементи или атрибути од еврејските, монотеистички верувања, за што треба да стане збор во многу потемелна студија.

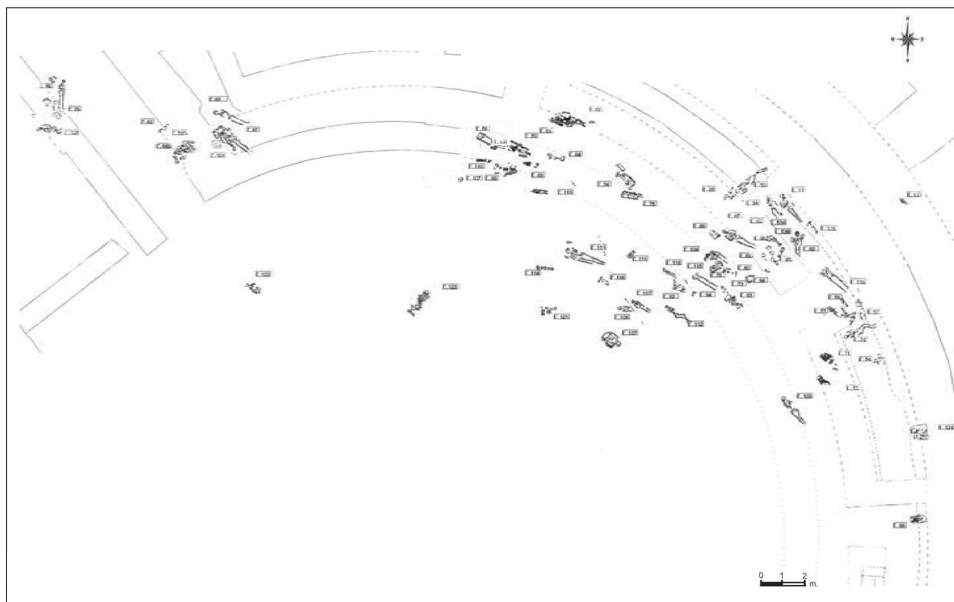
Според теренската документација, примерокот од Скупи бил откриен во „населбинскиот слој од IX-X век“, и тоа во „просторот на Кука 5“ (Толевски, И. 2017, 340-341, сл. 4, 5, 7, 8; Т. II, 4, 5, 8, 12-14), **ил. 2, 3**. Садот чиј дел е ова дно со отпечаток од долниот, статичен постамент од грнчар-

this exhibit opens up many other questions concerning the meaning of the seals in ceramic vessels.

Apart from the mentioned features of the signature of the workshops or the craftsmen, these also marked the beliefs, or played a prophylactic role in the manufacturing. The addition of a letter as a written mark or an initial, but also as a numerical figure (in this case - 100, with all the hidden, additional, gematric interpretations) opens up even more the room for interpretation of this phenomenon. This letter may be connected to certain elements or features of the Hebrew, monotheistic beliefs, which are to be considered in a separate, in-depth study.

According to the field documents, the sample of Skupi was discovered in the “settlement layer of the 9<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> century“, namely, in the “area of House 5“ (Толевски 2017, 340-341, сл. 4, 5, 7, 8; Т. II, 4, 5, 8, 12-14). **Fig. 2, 3** The vessel to which this bottom with an imprint of the lower, static postament of the potter’s wheel belongs, was made of nicely cleaned and well fired clay with the colour of ochre. The seal was made quite deftly and the total quality differs from the remaining ceramic production of the site.

Judging by the features, this fragment is close to the ceramic specifics of the Black Sea coastal workshops dating from the 9<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> century. Namely, it is well known that during this period, Judaism



Ил. 4 - Основна организација  
на средновековната некропола  
Римски театар Скупи (според  
И. Кузмановски)

Fig. 4 - Basic organisation of  
the medieval necropolis Roman  
theatre Skupi (according to I.  
Kuzmanovski)

ското колце е изработен од фино пречистена и добро печена глина со окер боја. Тој бил направен со голема уметност во изведбата на печатот и на севкупниот квалитет кој се разликува од останатата керамичка продукција на локалитетот.

Судејќи по наведените карактеристики, овој фрагмент е близок до керамолошките особини на прицрноморските работилници од IX-X век. Имено, познато е дека во наведеното време јудаизмот се ширел преку големото, некогаш византиско, а потоа хазарско упориште – градот Херсонес и областа на Крим.

Големиот познавач на оваа проблематика, М. И. Артамонов, го изнесува податокот од списите на Фихрист Ибн ал Надим, од околу 987 година, каде се вели дека во наведеното време, дел од Хазарите веќе се служеле со еврејското писмо, односно алфабет (Артамонов, И. М. 1962, 261-282, обр. р. 277, обр. р. 303, 269, н. 22).

Сложената историска и религиозна состојба во IX-X век, со нагласена мисионерска дејност на трите светски религии (јудаизмот, христијанството и исламот, како и со зачуваните реликти од паганските верувања), комплексноста на теренската ситуација и на археолошките остатоци врз разурнатиот театар од Скупи, како и евентуалните неразјаснети релации со соседната средновековна некропола со невообичаени погребни

was being spread through the large, once Byzantine, and afterwards Khazar fortification – the city of Chersonesus and the Crimean area.

M.I. Artamonov, who is an expert in this topic, states a fact from the writings of *Fihrist* by Ibn al-Nadim dated circa 987 A.D, where it is stated that some of the Khazars were already using the Jewish alphabet at the time (Артамонов 1962, 261-282, обр. р. 277, обр. р. 303, 269, н. 22).

The complex historic and religious situation of the 9<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> century with an intense missionary activity of the three world religions (Judaism, Christianity and Islam, as well as with the preserved relics of Pagan beliefs), the complexity of the field state of affairs and of the archeological remnants on the demolished theatre from Skupi, as well as the possible, unclarified relations with the neighbouring, medieval necropolis with unusual burial rites (which are pagan, quite frequently, but there are also Shamanic, Nomadic customs) unknown in these areas are the segments that are yet to be analysed (Кузмановски 2017, 367-418, План I, II, сл. 3-7; Манева 2018, FAB IV: 578-579).

On the other hand, what we also need is mineralogical and ceramological research and use of methods from the exact sciences which would, probably, give more specific indicators for the find of *House 5* from the settlement above the Roman

обреди (често пагански, но и со шаманистички, номадски обичаи) непознати во овие области, се сегмените кои допрва треба детално да се анализираат (Кузманоски, И. 2017, 367-418, План I, II, сл. 3-7; Манева, Е. 2018, FAV IV: 578-579).

Од друга страна, неопходни се и минеролошки и керамолешки испитувања и примена на методи од егзактните науки коишто, веројатно, ќе дадат поконкретни показатели за наодот од *Кука* 5 од населбата над Римскиот театар во Скупи, **ил. 1, 2, 3**.

Начинот на кој бил изработен садот од Скупи, вклучително и печатот со Давидовата звезда со буква во центарот втиснати на дното, зборува за ученоста и пристапот на оној кој го креирал тоа. Не е исклучена можноста, оваа посатка примарно да имала култна намена. Во секој случај, таа била дел од поексклузивна продукција.

#### Пример II – Наод од Скопско Кале, **ил. 5**

Во текот на систематските ископувања на Скопско Кале (2007–2013), под раководство на Д. Митревски (кому му благодарам за увидот во откриените материјали и за дозволата да објавам голем дел од нив) се истражени повеќе значајни, недвижни објекти и илјадници движни наоди (Митревски, Д. 2007; Idem, 2016).

При обработката на керамичкиот материјал, особено на полуксузните, средновековни, глеѓосани садови и откршоците со графити (Манева, Е. 2017/2018, Monumenta 2-3, сл. 4-19а), беше издвоен и сад со јудаистичка ознака. Тоа е бокал со издолжен, маркантен врат кој се проширува во горниот дел, со биконичен реципиент и една (откршена) држалка. Според неговиот севкупен изглед, морфологија и, особено, начинот на изработка тој е продукт на квалитетна работилница и спаѓа во групата на полуксузни, керамички продукти од Скопско Кале.

Глината од која е направен е добро пречистена, цврсто печена со сива боја, сидовите на садот се релативно тенки, непорозни, особено заради површината која е дополнително измазнета така што сивата боја добила речиси метализиран



**Ил. 5** – Бокал од Скопско Кале со врежан симбол на Давидова звезда, крај на XV–XVI век

*Fig. 5* - A jug from the Skopje Fortress with an engraved symbol of the Star of David, end of 15th–16th century

theatre in Skupi. **Fig. 1, 2, 3**

The manner of manufacturing of the vessel from Skupi, including the seal with the Star of David with a letter imprinted in the centre on the bottom, speaks of the erudition and the approach of the creator. It is not impossible that this vessel was primarily used for cult purposes. However, it was part of a more exclusive production.

#### *Example II – Finding from the Skopje Fortress Fig. 5*

In the course of the systematic excavations on the Kale fortress (2007–2013), under the guidance of D. Mitrevski (to whom I would like to express my gratitude concerning the insight into the discovered materials and the given permission to publish a large part of them), many significant, unmoveable items, as well as thousands of moveable finds have been researched (Митревски 2007; Idem., 2016).

A vessel with a symbol of Judaism was singled out in the course of processing of the ceramic material, especially of the more luxurious, medieval vessels with enamel and the graffiti fragments

сјај, ил. 5. Се чини дека инспирацијата за овој изглед била преземена од торевтички (сребрен?) сад. Само по себе, тоа упатува дека садот не бил за секојдневна употреба, туку за посветени, профани намени при што не се исклучуваат ниту обредните.

Многу варијанти на бокали, бардаци, пехари, ибрици и слични садови за пренос, чување и полевање на течности со наведените карактеристики на глината, печатењето, бојата и метализираниот сјај се најдени меѓу градската керамика од Белград, датирана во XVI-XVII век (Bikić, V. 2003, 47-58, 65-67).

Меѓутоа, она што бокалот од Скопско Кале го прави уникатен е секундарно, невешто врежаната Давидова ѕвезда во делот под држалката, ил. 5. Се чини дека овој наод може да се поврзе со пристигнувањето на Евреите – Сефарди кои масовно се доселуваат во овие области од Шпанија и Португалија, во 1492 и 1495 година. Овие години можат да се третираат и како *terminus post quem* во датирањето на кое се надоврзуваат аналогииите од XVI-XVII век како *terminus ante quem* (Bikić, V. 2003, 47-58, 65-67).

Врежаниот идеограм зборува за припадноста на Еврејската заедница, а истовремено значи дека со тој симбол се обезбедува профилакса на содржината, се означува имателот, а не е исклучена ниту можноста да се работи за „обреден“ артефакт. Неговото присуство навестува и постоење на еврејски, култен објект во околниот простор.

Давидовата ѕвезда или *shem hamemudim* (*Magen David*) кој во средновековието се именува и како *Solomon's Seal*, спаѓа меѓу најзначајните симболи на јудаизмот.

Со одделни пиктографско-декоративни, но и со основните профилактички значења, истиот знак се прелева и во христијанската и во исламската култура (Petrović, R. 2003, 362, T. XIX).

Овој идеограм е одраз на јудаистичките верувања со длабоко вкоренетиот монотеизам и со многузачна симболика. Со својата комплексност тој ги ооплотува: профилаксата, цврстината и хармонијата на универзумот, алхемиското, нумеричкото и езотеричното обележје прикажа-

(Манева, Е. 2017/2018, Monumenta 2-3, сл. 4-19a). This is a jug with a lengthened, remarkable neck that extends into the upper part with a biconic recipient and one (broken) handle. According to the overall appearance, morphology and especially, according to the manner of manufacture, this is a product of a good-quality workshop, which belongs to the group of more luxurious, ceramic products of the Kale fortress.

It is made of purified clay, hard fired, of grey colour, the walls of the vessel are relatively thin, non-porous, especially due to the surface which is additionally smoothened out so the grey colour got almost a metallic blaze. **Fig. 5.** It seems that the inspiration came from a toreutic (silver?) vessel. This, in itself, points out to the fact that this vessel was not intended for everyday use, but was rather used for more solemn, prophane purposes, not excluding the rituals.

Many variants of pitchers, jugs, cups, ibrik jugs and similar vessels for transport, storage or pouring of liquids with the stated characteristics of the clay, printing, the colour and the metallic blaze have been found among the city ceramics from Belgrade dated in the 16<sup>th</sup>-17<sup>th</sup> century (Bikić 2003, 47-58, 65-67).

However, what makes the Skopje fortress jug unique is the secondary, unskilled engraving of the Star of the David in the part below the handle. **Fig. 5.** It seems that this find may be connected to the arrival of the Sephardi Jews who were intensely moving in these areas from Spain and Portugal in 1492 and 1495. These years may be treated as *terminus post quem* in the dating to which the 16<sup>th</sup>-17<sup>th</sup> century analogies are added as a *terminus ante quem* (Bikić 2003, 47-58, 65-67).

The carved ideogram reveals the belonging to the Jewish community, and at the same time, it means that this symbol provides prophylaxis of the content, which marks the owner, at the same time not excluding the possibility that this was a “ritual” artefact. Its presence implies the existence of a Jewish, cult image in the surrounding area.

*The Star of David or the Shield (Magen David)* which was named in the medieval period as the Seal of Solomon, is one of the most significant symbols

ни преку двата триаголници што се пресекуваат.

Писмениот, речовен и бројчен знак во средиштето на печатот од керамичкиот фрагмент од Скупи кажува дека овој сеопфатен, космички идеограм не бил случаен производ, **ил. 1**. Тоа е израз на наратив за религиозно или „програмско“ осмислување на голем мислител и познавач на јудаизмот. Со тоа, претпоставениот керамички сад од средновековната населба од Скупи (IX–X век) се доближува до културните посатки изработени од некој кој го знаел примарното значење на наведениот симбол и на иницијалот прикажан во него, **ил. 1**.

Со овој знак именуван и како Соломонов печат, врежан врз претходно изработен, квалитетен керамички бокал – имитација на метален сад од Скопско Кале, во стратумот од крајот на XV–XVI век, била шифрирана и длабоката мудрост на цар Соломон. Добивајќи ја претпоставената улога на обреден сад, преку него требало да се сугерира сеопфатноста на врежаниот симбол со тајните на васцелиот? простор и време и на космичката стратиграфија, со взаемноста на машкиот и женскиот принцип и мистериите на создавањето.

Инспиративниот пристап и вдахновеноста при врежувањето на Давидовата ѕвезда се наметнува низ треперливата линија вцртана во тврдата, керамичка подлога, **ил. 5**.

#### *Намесно заклучок*

Во склад со принципите за публикување во списанието *Археолошки информатор* чијашто основна цел е прелиминарно да ги објавува најновите и, секако, најинтересни истражувања во археологијата на овие простори, овој пат накучо се иницира проблематиката на еврејското присуство во Скопскиот Регион: во Скупи и Скопско Кале во средновековието.

Сама по себе, оваа тема отвора многу неразјаснети прашања и претставува провокација за натамошни проучувања кои заедно со историските извори ќе изнедрат /изградат/ појасна слика за овие сложени прашања. Имено, познато е дека постојат повеќе различни мислења за ев-

of Judaism.

In terms of some of its pictographic-decorational, as well as with its basic prophylactic meanings, this sign can be interpreted as both part of the Christian and of the Muslim culture (Petrović 2003, 362, T. 19<sup>th</sup>).

This ideogram is the reflection of the Jewish beliefs with their deeply rooted monotheism and manifold symbolics. Its complexity is an embodiment of: the profilaxis, the solidity and harmony of the Universe, the alchemic, numeric and esoteric marks shown through the two intersecting triangles.

The written sign composed of letters and numbers in the centre of the imprint of the ceramic fragment from Skupi reveals that this comprehensive, cosmic ideogram is not a matter of change. **Fig. 1** It expresses the narrative of the religious or “programme” conception of an important thinker and connoisseur of Judaism. Thus, the surmised ceramic vessel of the medieval settlement from Skupi (9<sup>th</sup>–10<sup>th</sup> century) comes close to the cult vessels produced by someone who was aware of the primary significance of the stated symbol and of the initial shown inside. **Fig. 1**

This sign named as the Seal of Solomon, carved in a previously manufactured ceramic jug of good quality – imitation of a metal vessel from the Skopje Fortress in the stratum from the end of the 15<sup>th</sup>–16<sup>th</sup> century, actually symbolised the deep wisdom of the King Solomon. By turning it into a ritual vessel, it was supposed to symbolise the comprehensiveness of the carved symbol with the secrets of the entire space and time and of the cosmic stratigraphy, with the reciprocity of the male and the female principle and the mysteries of creation.

The moving approach and the inspiration in the process of carving of the Star of David can be sensed through the flickering line carved in the solid ceramic foundation. **Fig. 5**

#### *Instead of a conclusion*

In line with the publishing principles of the *Archeological Magazine*, the basic aim of which is

рејското присуство на Балканот и во Македонија, кои се резултат на зачуваните пишувани податоци. Се споменува тезата дека уште од VI век пр. н. е. на Балканот имало Евреи кои Феникијците ги носеле нив како робови. Потоа, по освојувањата од војските на Александар Велики, во 332 година, Евреите како негови поддржувачи, се прошириле во новоосвоените области.

Според историографот Јосиф Флавиј, тие сè помасовно доаѓале на Балканот и во Македонија. Кога кралот Персеј во Третата македонска војна (170-168 година пр. н. е.) ги изгубил Солун, Стоби и другите градови, Римјаните во нив затекнале меѓу граѓаните и многу членови од Еврејската заедница (Матковски, А. 1952, 7-90).

Во римскиот царски период со видни осцилации се менувал односот на одделни императори кон Евреите.

За време на византиската управа, особено за владеењето на Алексиј Комнин (1081-1118), положбата на овој народ била поповолна. Забележан е и теророт од крстоносците и бегалската криза која ја насочувала оваа заедница од Западна Европа кон византиските територии (Матковски, А. 1952, 10, 11).

Во историските извори од средниот век (XI-XIV) се споменуваат и значајните економски и културни придонеси на поданиците од овој народ, како и имињата на видни интелектуалци и стопанственици по потекло од Македонија.

Бројот на еврејските граѓани кои емигрирале од Западна Европа се зголемил во XIII-XIV век. Во *хрисовул од Трескавец* од времето на цар Душан се споменуваат и Евреи-земјоделци, а забележани се и топоними во прилепското Панагириште како: *Дол Еврејски* и *Речишти Еврејско* (Бабиќ, Б. 1986, 238, 240, п. 280, 281, сл. 34).

Со османлиските освојувања, еврејското присуство во Македонија видно се зголемува, особено со инквизиторскиот прогон од Шпанија и Португалија кон крајот на XV век. Со тоа Евреите – Сефарди и нивниот „ладино“ јазик и култура оставиле неизбришливи траги во економијата, културата и обичаите во Македонија и, особено, во градовите Битола, Скопје и Штип сè до Прого-

то to conduct preliminary publishing of the most recent, and of course, the most attention-worthy archaeological research in these areas, this paper is a terse initiation of the issue of Jewish presence in the Skopje region: in Skupi and in the Skopje Fortress in the medieval period.

In itself, this topic opens up many issues that are not clarified and present food for thought and provoke further research that, along with the historic sources, would create a clearer picture of these complex matters. Namely, it is well known that there are differing opinions of the Jewish presence on the Balkans and in Macedonia which are the result of the preserved written data. The thesis claiming that ever since the 6<sup>th</sup> century BC, there were Jews on the Balkans, brought here by the Phoenicians, is mentioned. Afterwards, after the conquering of the armies of Alexandre the Great, in 332 B.C., the Jews came to the newly conquered areas as his supporters.

According to the historiographer Joseph Flavius, they were coming to the Balkans and in Macedonia ever more intensely. When King Perseus lost Thessaloniki, Stobi and the other cities in the Third Macedonian war (170-168 B.C.), the Romans found many members of the Jewish community in those cities (Матковски 1952, 7-90).

During the Roman imperial period, the treatment of certain emperors towards the Jews was changing visibly.

During the Byzantine rule, especially during the rule of Alexios I Komnenos (1081-1118), the position of this people was more favourable. The terror from the Crusaders was remarkable, as well as the refugee crisis that directed this community from Western Europe towards the Byzantine territories (Матковски 1952, 10, 11).

The historic sources of the Middle Ages (11<sup>th</sup>-14<sup>th</sup>) mention the significant economic and cultural contributions of the subjects to this people, as well as the names of prominent intellectuals and owners originating from Macedonia.

The number of the Jewish citizens emigrating from Western Europe was increased during the 13<sup>th</sup>-14<sup>th</sup> century. In *Chrysobull of Treskavets* from the

нот од март 1943 година, кога се депортирани во логорите на смртта, со минорен процент на преживеани (*Еврејите од Македонија и Холокаустот*, 2011, pp. 1-730).

Кусиот бревиариум за еврејското присуство во нашите простори, главно, се темели на податоците од историската наука.

Археолошките истражувања, секако, ќе ги збогатат сознанијата за нивните колективни патешествија, селидби, прогони, култура...

Токму затоа, двата дробни, но мошне значајни, археолошки наоди од средните векови од Скупи и Скопско Кале имаат призив на „откритие“. Макар што се просторно и особено временски оддалечени, отргнати од попрецизен хронолошки контекст и локус, затскриени под земјените пластови, иако немо, сепак, аргументирано ги раскажуваат бесконечните скитања, талкања и патила/страдања/ на еврејскиот народ. Тие се дел од неизбришливите траги на милениумската духовна и цивилизациска оставнина, од патиштата и беспаката на Еврејската заедница, почнувајќи од библиските времиња преку нивното присуство во Македонија од најраната до римската империјална антика, од средновековието до вековите што следат сè до нашето современе.

era of Tzar Dušan, certain Jewish agriculturists are mentioned, and at the same time, certain toponyms from the Prilep Panagirište are remarked, such as: *Dol Evrejski* (*Jewish Ravine*) and *Rečište Evrejsko* – *of the Jews* (Бабиќ 1986, 238, 240, n. 280, 281, сл. 34).

The Jewish presence in Macedonia was visibly increased under the Ottoman conquests, especially during the expulsion of Jews from Spain and Portugal ordered by the Inquisition at the end of the 15<sup>th</sup> century. Thus, the Sephardi Jews and their *ladino* language and culture have left indelible traces in the economy, culture and customs in Macedonia, and especially in the cities of Bitola, Skopje and the town of Štip, until the Expulsion of March 1943, when they were deported to the death camps, with a minor percentage of survivors (*Еврејите од Македонија и Холокаустот*, 2011, pp. 1-730).

The breviarium of the Jewish presence in our areas is mostly based on historical data.

The archeological research will, of course, enrich the knowledge of their collective peregrination, moving, expulsions, culture...

That is why, the two slight, yet extremely significant archaeological finds from the Middle Ages from Skupi and the Skopje Fortress sound largely like a “revelation”. Albeit spacially and especially temporally distant, not associated with a more precise chronological context and locus, hidden beneath the earth layers, although silent, they are still strong arguments that tell the story of the endless wanderings and suffering of the Jewish people. They are a part of the indelible traces of the milenia-long, spiritual and civilisation heritage, part of the roads and the hopelessness of the Jewish community starting with the Biblical times, through their presence in Macedonia from the earliest until the Roman imperial Antiquity, from the Middle Ages through the centuries that follow, until our modern era.

*Ekskurs: Archaeologia et memoria viva*

Непосреден повод за овој осврт се спомени-те и должната почит кон мојот дедо Богоја Силјановски, штитеник на баба ми Василика Силјановска и дедо ми Спиро Ангелов – Мавро од Битола. Тој од *Јаи Вашем* е прогласен за *Tsaduke H'aolam* (*Праведник меѓу народот*) заради храброста што, и покрај своите лични трагедии и инвалидноста, уште еднаш го ризикувал својот живот спасувајќи пет еврејски девојчиња од Прогонот во март 1943 година. За тоа бил затворен и осуден на смрт, но за среќа, ослободен во 1944 година (Колономос, Ж. 2011, 481, 486, 492, п. 2).

Во детството катадневно слушав за трагичните судбини на семејните пријатели кои биле одведени во Треблинка, за деловните односи со фамилијата Челеброн, за соседите Сара и Моше (?) кои ја оставиле лимоновата садница на „чување“ во нашиот двор, пред „заминување“, а лично си припомнувам и на посетите на доктор Хаим Нисам Абраванел кој се грижеше за здравјето на моите најблиски. Со тие сеќавања растев и создавав.

Во мојот дом, до ден - денес, се гаи лимоново дрвце.

*Ekskurs: Archaeologia et memoria viva*

The immediate reason behind this review are the memories and the due respect towards my grandfather Bogoj Siljanovski, protegee of my grandmother Vasilika Siljanovska and my grandfather Spiro Angelov – Mavro from Bitola. Yad Vashem declared him a *Tsaduke H'aolam* (a just Person among the people) due to his courage and due to the fact that, in spite of his personal tragedies and disability, he risked his life once again by saving five Jewish girls from the Exodus in March of 1943. He was therefore imprisoned and sentenced to death, but was luckily set free in 1944 (Kolonomos 2011, 481, 486, 492, n. 2).

While I was a child, on a daily basis I would listen to stories about the tragic destinies of our family friends who were taken to Treblinka; of the business relations with the Chelebron family, of our neighbours Sarah and Moše (?) who left the lemon tree before they “left” in our yard for us to “take care of it”. At the same time, I remember Haim Nisam Abravanel, MD, who was taking care of the health of my closest relatives. Those are the memories of my childhood, growing up and creating.

At home, I grow a lemon tree even now.

## БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

**Артамонов, И. М. 1962.** *Историја Хазар. Лелинград: Изд. Госуд. Ермитажа.*

**Бабик, Б. 1986.** *Материјалната култура на Македонскиот Словен во свелината на археолошките истражувања во Прилеп, Прилог за историјата на културата на македонскиот народ.* Прилеп: Институт за истражувања на старословенската култура - Прилеп.

**Битракова Грозданова, В. 1994 // Bitrakova Grozdanova, V. 1994.** „Римско Стоби и Еврејската заедница“ // „Stobi Romaine et la Communauté Juive“. *Религија и уметност во антиката во Македонија // Religion et art dans L'antiquité en Macédoine.* Скопје: Македонска цивилизација, Филозофски факултет, 286-302.

**Евреите од Македонија и Холокаустот. 2011.** *Евреите од Македонија и Холокаустот : Историја, теорија, култура, приредила Софија Грандаковска.* Скопје : Евро-Балкан прес.

**Јакимовски, А., Толевски, И. 2016,** Глаголички натписи на керамички садови откриени при археолошките ископувања во Скупи (Скопје), *Slovēne*, №3, Москва, 179-197.

**Јованова, Л. 2018.** „Скупи – трансформација од империјална колонија во доцноантичка метропола и христијанска епископија“. *Од паганство до христијанство // Оти езичество към христијанство.* Скопје –: МАНУ; Софија : БАН, 45-100.

**Колономос, Ж. 2011.** „Како го преживеав холокаустот? Сведоштво на Жамила Колономос“. Во *Евреите од Македонија и Холокаустот, историја, теорија, култура, приредила, Софија, Грандаковска.* Скопје : Евро-Балкан прес, 476-498.

**Кузманоски, И. 2017 // Kuzmanoski, I. 2017.** „Средновековна некропола на просторот од античкиот театар во Скупи“ // „Medieval Necropolis on the Area of the Ancient Theatre in Scupi“. Во *Римски театар Скупи // Roman Theatre Scupi.* Скопје // Скопје : Музеј на град

Скопје // Museum of City Skopje, 367-418.

**Манева, Е. 2017,** „Рефлекси од просветителската мисија на св. Климент во Скопско“. Во *Милениумското зрачење на св. Климент Охридски* (Меѓународен научен собир, Скопје, 28-29 октомври 2017), Скопје : МАНУ, 329-339.

**Манева, Е. 2017/2018/** „Керамички посатки со црковна намена од Скопско Кале“. *Monumenta* 2-3: 113-133, сл. 1-16аб.

**Матковски, А. 1962.** *Трагедијата на Евреите од Македонија.* Скопје: Култура.

**Микулчиќ, И. 2011.** „Евреите во Стоби“. Во *Евреите од Македонија и Холокаустот, историја, теорија, култура, приредила Софија Грандаковска,* Скопје: Евро Балкан Прес, 501-519.

**Митревски, Д. 2007.** *Скопска тврдина, Археолошки истражувања 2007 и изложба.* Скопје Музеј на град Скопје.

**Митревски, Д. 2016.** *Скопската тврдина - Кале : Од праисторија до раната антика.* Скопје: Менора, Скопје.

**ОнчевскаТодоровска // OnčevskaTodorovska, M. 2017.** „Доцноантичка населба на просторот од Римскиот театар во Скупи“ // „Late Antiquity Settlement in the Area of the Roman Theater at Scupi“. Во *Римски театар Скупи // Roman Theatre Scupi.* Скопје // Скопје : Музеј на град Скопје // Museum of City Skopje, 245-320.

**Толевски, И, 2017 // Tolevski, I. 2017.** „Средновековна населба подигната врз урнатините на Римскиот театар во Скупи“ // „Medieval Settlement Built Above the Ruins of the Roman Theatre at Scupi“. Во *Римски театар Скупи // Roman Theatre Scupi.* Скопје // Скопје : Музеј на град Скопје // Museum of City Skopje, 321-365.

**Толевски, И. и А. Јакимовски. 2017.** „Глаголички букви врежани на средновековни грнџа од Скупи“ Во *Милениумско зрачење на св. Клименти Охридски* (Меѓународен научен собир, Скопје, 28-29 октомври 2017). Скопје : МАНУ, 353-362.

**Bikić, V. 2003,** *Gradska keramika Beograda* (16.-17. vek) // *Belgrade Ceramics in the 16<sup>th</sup> – 17<sup>th</sup> Century*. Beograd : Arheološki institut.

**Манева, Е. 2018.** *Folia Archaeologica Balkanica IV* (in honorem Viktor Lilčić) Скопје, 573-583.

**Petrović, R. 2003,** *Jevrejski mitološki rečnik*. Rača: Centar za mitološke studije Srbije; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.